

ЄВРЕЇ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У 1719 р. після скарг московських та смоленських купців, які намагались уникнути конкуренції з євреями, Катерина II законодавчо обмежила райони розселення євреїв, що поклало початок утворенню сумнозвісної “смуги осілости”. Купцям-християнам не подобалось, що торговці та ремісники-їудеї продають свої товари за низькими цінами. Проти них і почали висувати звинувачення, найчастіше релігійного характеру, що згодом стало використовуватись організаторами погромів. Це влаштовувало місцеву владу, представники якої найчастіше залишались осторонь. Так було в Одесі, де релігійні та економічні утиски євреїв переросли у неприхований і ганебний антисемітизм. Коли у квітні 1821 р. в Константинополі вбили грецького патріарха Григорія, в Одесі почали розповсюджувати чутки про причетність до цього злочину євреїв. Внаслідок погромів сотні їх були пограбовані, а синагога зруйнована. Масові єврейські погроми відбулись в Одесі також у 1859 і 1871 рр., коли були розграбовані кілька сот будинків і крамниць.

З другої половини XIX ст. антисемітизм все більше став проникати на сторінки російської преси. Так, у 1848 р. петербурзький журнал “Иллюстрация” надрукував кілька антисемітських статей, спрямованих проти євреїв Чацкіна та Горвіца, які гідно відповіли на безпідставні звинувачення. 48 російських літераторів, серед яких були І.Тургенев, М.Чернишевський та інші відомі письменники, надрукували у журналі “Русский вестник” протест, у якому із гнівом обуренням говорилося, що “в лице гг. Горвиц и Чацкина оскорблено все общество, вся русская литература”. Пізніше цей протест підтримали ще 98 літераторів, серед яких були Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш та ін.

У 70-80-і рр. XIX ст. відбувається зближення прогресивної української та єврейської ліберальної демократичної інтелігенції, що була зацікавлена у спільному захисті прав своїх народів від дискримінаційної політики царату. Зокрема, у газеті “Зоря” (1880-1886 рр.) тісно співпрацювали українофіли і представники єврейської інтелігенції Києва. Фактичним розпорядником “Зорі” у 1880 р. був відомий адвокат і публіцист, гласний київської міської Думи Л.А.Куперник, якому допомагав публіцист, етнограф, соціолог, адвокат М.Г.Кулішер, а фінансував газету київський цукрозаводчик Лазар Бродський.

На початку листопада 1880 р. на квартирі відомого українського історика права, учасника Старої громади О.Ф.Кістяківського відбулись переговори між старогромадівцями Ф.Г.Мищенком, В.П.Науменком, І.В.Лучицьким, О.Я.Кониським, з одного боку і Л.А.Куперником, М.Г.Кулішером, - з другого. Згідно з угодою, київські старогромадівці отримали можливість використовувати сторінки “Зорі” для пропаганди своїх ідей.

“Зоря” виступала за скасування Емського указу, який душив українську культуру і гальмував процес формування національної самосвідомості українського народу. М.Г.Кулішер підтримував старогромадівців і вважав, що всі народності України повинні знати українську мову.

Активну участь у роботі Київської (Старої) громади брав і відомий педагог, український громадський діяч Вільям Людвігович Беренштам (1839-1904 рр.), що за

походженням був євреєм, але став щирим і переконаним цінителем української мови, культури, історії.

Після вбивства імператора Олександра II у 1881 р. по містах і селах України прокотилась нова хвиля погромів. Вони почались 15 квітня у Єлісаветграді, а через тиждень, 24 квітня, охопили Київську губернію, 27 і пізніше – Жмеринку, Конотоп і селища Чернігівської губернії. У травні антиєврейські акції кілька разів проводились в Одесі. Від погромників постраждали і євреї-землероби у с.Олександрівці, Солодководній та Графській Катеринославської губернії. У другій половині року погромні хвилі здійнялись у кількох селищах Борисова, у Ніжині, знову в Одесі, а наступного року перекинулись на Подільську та інші губернії.

Погроми 1880-х років пройшли у шести губерніях і охопили близько 150 населених пунктів, де були спустошені тисячі квартир, будинків, крамниць.

Згодом канцелярія дворянських товариств надрукувала дані про існування таємного антисемітського союзу, який підтримувався урядом. Цей союз був ініціатором юдофобської кампанії у пресі і розповсюджувачем чуток про безкарність щодо пограбувань євреїв.

Передові люди епохи, міжнародна громадськість виступили з осудом погромників і їх заступників. Так, Віктор Гюго, обраний президентом комітету допомоги жертвам цих злочинів, виголосив протест проти жаклих дій антисемітів, який передрукувала вся європейська преса. Царська цензура дозволила опублікувати лише кілька уривків з нього. Тоді ж вийшла поема В.Гюго “Торквемада”, в якій видатний письменник виступив на захист євреїв, а в українській літературі ця тема яскраво відбилась у творчості І.Франка. Він написав поетичну легенду про царя-визволителя Давида, що прийшов на допомогу євреям. Не тільки ця легенда, але й увесь поетичний цикл І.Франка “Жидівські мелодії” був написаний на знак протесту проти антисемітської політики царату.

З метою відвернення народу від участі в революційному русі царська охранка почала підбурювати юдофобів до нових злочинних акцій, використовуючи всілякі чуточки і наклепи щодо єврейської літургії, як, наприклад, книгу І.Лютостанського “Питання про вживання євреями-сектантами християнської крові для релігійних цілей у зв’язку з питаннями про відношення єврейства до християнства взагалі”, надруковану ще у 1876 р. Книга викликала громадське обурення і критичні статті.

Історія євреїв України, хоча і рясніє від крові безвинних жертв багаточисельних погромів, але не може бути обмежена лише ними. Єврейство зробило чималий внесок у розвиток торгівлі, підприємництва, науки та культури. Звернемось до історичних фактів. Так, херсонський купець Микола Штігліц, який мав контору в Одесі, разом з Абрамом Перетцем розпочав видобування солі з кримських озер. У 1801 р. він отримав чин колезького. Під час Вітчизняної війни 1812 р. Микола разом з братом Людвігом та А.Перетцем були постачальниками армії.

Чималий слід в історії єврейства України залишив Євзель Гінзбург. У 1857 р. він запровадив стипендію для євреїв, які вчилися в імперській медико-хірургічній академії. Він також був одним із засновників першого приватного банку імперії, що розпочав роботу в Києві. Потім за його участю був відкритий розрахунковий банк в Одесі.

В Україні була відома сім’я підприємців Бродських. Вони походили з роду Шор, який на протязі трьох століть дав чимало відомих рабинів та громадських діячів. Один з представників цього роду переїхав із Бродів до Златополя Київської губернії, де взяв прізвище “Бродський”. Його син Ізраїль за прикладом графа Бобринського став розвивати в Україні цукрову промисловість, а сини Ізраїля - Лазар та Лев значно розширили справу батька.

Були періоди, коли заводи Лазаря Бродського виробляли четверту частину цукру імперії. Вони були обладнані найсучаснішою технікою, а на дослідних полях застосовувались найновіші методи вирощування буряків. Бродському належав млин із елеватором, велетенська будівля якого збереглася на Поштової площі у Києві до

нашого часу. Йому належали пароплави, що ходили Дніпром, а 1897 р. Микола II присвоїв йому звання комерційного радника.

Не менш відомою була благодійна та громадська діяльність “цукрових королів”. І.Бродський був фундатором Єврейської (нині обласної) лікарні у Києві, давав субсидії сотням бідних сімей міста. Л.Бродський разом з іншими єврейськими підприємцями фінансував будівництво Київського політехнічного інституту, санаторію у Боярці. Для Товариства допомоги хворим дітям він заснував у Києві безкоштовну амбулаторію, побудував Бактеріологічний інститут на Батиевій горі та санаторій для хворих на туберкульоз. На кошти Бродських у Києві були побудовані синагоги. В одній (хоральній) згодом розмістився ляльковий театр, а у другій - кінотеатр. Л.Бродський надав кошти для будівництва критого ринку на Хрещатику і технічного училища, де зараз один з корпусів Інституту електрозварювання.

Розвиток дніпровського пароплавання пов'язаний з іменем Д.Марголіна, який очолював товариства водного та міського транспорту, газове та водопостачання. Він фінансував будівництво комерційних училищ та торговельних шкіл, безкоштовної початкової єврейської школи на 420 учнів. Д.Марголін був також членом Товариства наукових єврейських знань, що видавало Єврейську енциклопедію.

Значна кількість євреїв присвятила своє життя розвитку просвіти і науки. В.Штерн з Тернополя десять років викладав у школі, а потім був призначений директором одеського єврейського училища. Консервативні кола місцевої громади чинили опір нововведенням Штерна, але його підтримала одеська міська адміністрація та генерал-губернатор Воронцов. 1837 р. імператор відвідав училище Штерна і висловив своє задоволення запровадженою ним системою навчання. Після цього училище стало взірцем для створення подібних шкіл, а Штерн був призначений членом петербурзької комісії, що займалась шкільною реформою. Проте у 1852 р. він був звільнений з посади і замінений двома доглядачами-християнами.

Одним з найвидатніших єврейських діячів України того часу був Ушер Гінцберг, більш відомий під псевдонімом Ахад-Гаам (один з народу). Він народився у заможній сквирській хасидській родині у 1856 р. Батьки дали йому релігійну освіту, але Ушер захопився філософією, учився у Віденському університеті, а, повернувшись додому, став членом одеського палестинфільського гуртка. У своїх статтях він відстоював необхідність духовного відродження євреїв, виступав проти асиміляторства та політичного сіонізму, критикував єврейську колонізацію Палестини і став фундатором духовного сіонізму.

Інший педагог Я.Ейхенбаум переклав у 1819 р. „Елементи” Евкліда на іврит і до кінця свого життя був інспектором Житомирського рабинського училища. Автор граматики російської мови для єврейських шкіл І.Левінзон, переслідуваний іудейськими фанатиками, був змушений перебратися до Бердичева, де став домашнім учителем місцевого купця. Пізніше він написав книгу “Теудат-б-Ізраель”, в якій відстоював необхідність вивчення євреями іноземних мов та світських наук. Прикутий хворобою до ліжка просвітитель продовжував вивчати сірійську, халдейську, латинську та інші мови. У 1829 р. він видав книжку з історії розвитку іудаїзму, що неодноразово перевидавалась різними мовами. У цій книзі була і програма для шкіл, у яких учні могли б вивчати водночас релігійні й світські дисципліни та ще й навчатись ремеслам.

Єврейськими етнографами були І.Чорний та І.Беренштейн. Перший вивчав культуру дагестанських, бухарських та перських євреїв, зібрав великий матеріал про їхнє тяжке соціально-економічне і правове становище. Він помер в Одесі у 1880 р., а весь зібраний матеріал заповів Товариству просвіти євреїв. І.Беренштейн збирав єврейський фольклор. Ці матеріали увійшли до його збірника, що був виданий у 1900 р.

Відомий орієнталіст барон Гінцбург народився у Кам'янець-Подільському, досліджував сірійські, йеменські, іудейські та інші рукописи, видавав книги, статті, брав участь у створенні просвітницьких та інших організацій.

Життя євреїв XIX ст. відбивалось у творчості літераторів. Вони змальовували побут євреїв, писали про релігію та хаскалу (просвітительство). Серед творів були й такі, де висловлювалось невдоволення умовами життя, рабинами та хасидами. Ці настрої знайшли відображення у творах А.Готлобера: комедії „Покривало”, поемах „Хасид” і “Пісня про кугель”.

У Кам’янець-Подільському Готлобер познайомився з молодим Ш.Я.Абрамовичем, який до того часу вже мав релігійну освіту. Під керівництвом письменника Шолом Яков вивчав російську та німецьку мови, арифметику, склав іспити на звання вчителя і у 1856 р. став викладати у казенному єврейському училищі. Переїхавши до Бердичева, Ш.Я.Абрамович надрукував свій перший збірник статей з питань педагогіки і шкільного викладання.

З 1865 р. Абрамович починає писати на ідиш під псевдонімом Менделе Мойхер Сфорим. Після виходу його п’єси “Такса або банда міських благодійників”, де письменник розповів про експлуатацію єврейської бідноти верхівкою громади, він був змушений виїхати до Житомира. Герої його творів - жителі Глупська, Кабцанська, Тунеядовки. Після погромів 1905 р. Абрамович їде на два роки у Женеву, а повернувшись, починає видавати один за одним томи своїх творів.

Пізніше в Україні з’явилась ціла плеяда єврейських письменників. Найвидатнішим серед них був Ш.Н.Рабинович (Шолом-Алейхем). Шолом Наумович народився у 1859 р. в патріархальній сім’ї, закінчив з відзнакою Переяславське училище, поневірявся по містечках, давав уроки. Лише коли Рабинович став домашнім учителем у сім’ї багатого орендаря Е.Лоева, він зміг зайнятись самоосвітою і почав писати свої перші твори на ідиш. З 1888 р. Шолом-Алейхем видає на власні кошти збірники “Єврейська народна бібліотека”, згуртовує навколо себе найбільш талановитих єврейських літераторів. У своїх найкращих творах “Менахем Мендл”, “Тев’є-молочар”, “Хлопчик Мотл”, “Блукаючі зірки” та численних новелах письменник змальовує побут містечкових євреїв, розповідає про їх злиденність та безправ’я.

Видатний єврейський поет Х.Н.Бялік народився в ортодоксальній релігійній сім’ї в Житомирі. У 12 років він вже читав твори середньовічних філософів, захоплювався кабалістичними та хасидськими книгами. Переїхавши до Одеси, почав друкувати свої вірші, редагував книжки для дітей. У наш час в Ізраїлі заснована національна літературна премія імені Х.Н.Бяліка.

Видатним поетом, ім’ям якого в Ізраїлі названа ще одна літературна премія, був сучасник Х.Н.Бяліка Шауль Черняховський. Після закінчення одеського комерційного училища, він також отримує звання лікаря, наполегливо вивчає іноземні мови, пише поезії. Перший збірник його віршів вийшов у 1899 р. Ш.Черняховський перекладав на іврит твори видатних письменників світової літератури, був великим шанувальником еллінізму.

Чималі традиції в Україні має не тільки єврейська література, а й єврейський театр. Перші театральні трупи з’явилися у Бердичеві та Житомирі майже 150 років тому, але фундатором єврейського музичного театру вважається поет А.Гольдфаден, що писав вірші на івриті та на ідиш. У 1876 р. він створив перший єврейський музичний театр, де сам був і директором, і режисером, і декоратором, і автором п’єс. Театр з успіхом гастролював в Одесі, Харкові, Москві та Петербурзі. У 1883 р. єврейський театр у Росії був заборонений, і Гольдфаден з трупою переїхав до Варшави, а потім емігрував до Нью-Йорка. У 1910 р. віденський академічний союз “Юдіше культур” заснував фонд “Гольдфаденовських премій” за кращі драматичні твори.

Наприкінці XIX ст. з 5,2 млн. євреїв Російської імперії понад два мільйони мешкали в Україні. При цьому, якщо в імперії кількість їх становила 4% населення, то в Лівобережній Україні – 8%, а на Правобережжі – 12,6%. Традиційно євреї жили у містах. Царська заборона мешкати їм у сільській місцевості закріплювала це становище. Тому не

дивно, що іудеї становили третину міського населення України, а в містечках Правобережжя їхня частка сягала 70-80%.

Близько 3/4 українських євреїв заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслом. Кравці, шевці, ювеліри, крамарі, шинкарі становили єврейський “середній клас”. Некваліфіковані робітники, більшість яких ледве могли прогодувати себе випадковими заробітками чи жебрацтвом, становили близько п’ятої частини єврейської робочої сили. Типовими були убогство і перенаселеність єврейських містечок.

Злиденність життя у єврейських громадах, безправ’я, численні обмеження, обумовлені антисемітською політикою уряду, спонукали до пошуку шляхів зміни умов життя, і першим кроком у цьому напрямку була освіта. Попри обмеження та матеріальні труднощі декому вдалося навіть отримати диплом вищого навчального закладу. Здобута освіта надавала можливість єврейській молоді брати активну участь у політичному житті країни. На початку ХХ ст. в Україні були створені відділення Бунду (загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії) й інших політичних єврейських організацій. Чимало євреїв були членами соціал-демократичних та буржуазних партій.

Одним з основних засобів, які використовувались імперськими силами для протидії радикальним рухам, залишався антисемітизм. Нова погромна хвиля прокотилась по Україні після проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. У десятках міст погроми почались одночасно і проходили за схожим сценарієм. Поштовхом до них були “патріотичні маніфестації”, які дуже швидко переростали в цілеспрямовану бандитську стихію. “Маніфестанти” били євреїв, вдирались до їхніх жител, майстерень, крамниць, розграбовували чуже майно.

Поліція не заважала розгулу антисемітського бандитизму, а подекуди сама брала участь у нападах на євреїв. При спробі чинити опір погромникам останні отримували допомогу “охоронців порядку”. У Києві, Одесі та інших містах на вулицях з’явилися війська, і якщо хтось із єврейських жителів, обороняючись, застосовував зброю проти погромників, солдати відкривали вогонь. Іноді солдатам навмисно вказували на будинки, з яких начебто стріляли, і доля їх мешканців була вирішена. Після двох-трьох днів жаху і крові як по команді все припинялось.

Подібні криваві акції відбулись у Керчі, Сімферополі, Євпаторії, а у Феодосії – двічі. У Херсонській губернії було 82 погроми, Катеринославській – 41, Подільській – 32, Полтавській – 52, Київській – 41, Чернігівській – 329. Погромники не жаліли дітей, старих, гвалтували жінок, чимало з яких потім кінчали життя самогубством.

У багатьох містах для протидії чорносотенцям були створені загони самооборони. У Полтаві, Конотопі до їх складу входили залізничники, серед яких були представники різних національностей. Самооборона у Лубнах деякий час контролювала порядок на вулицях усього міста, а севастопольська – була організована як робітнича міліція. У деяких містах перед антисемітським шабашем робітничі райони оточувались військами, і робітників не випускали, щоб вони не чинили опору погромникам. Траплялось, що бандити зустрічали протидію з боку селян. Однак у більшості випадків самооборона не могла протистояти згуртованим діям чорносотенців, поліції й армії.

На захист євреїв виступали представники української та російської творчої інтелігенції, серед яких були В.Короленко, М.Коцюбинський, О.Олесь, Л.Толстой, С.Бердяєв та ін. Статті проти антисемітизму друкувались і в київській газеті “Слово”, яку в 1907-1908 рр. редагував С.Петлюра.

Вирішальною була роль демократичної інтелігенції і в припиненні сумнозвісної “справи Бейліса”. 12 березня 1911 р. вихованець Софійського духовного училища у Києві Андрій Ющинський не повернувся додому, а через 8 днів його тіло було знайдено у печері на території цегляного заводу. Трохи пізніше вбивство хлопчика юристи-шовіністи з дозволу урядових кіл використали для організації судового процесу. Бездоказово єврея Менделя Бейліса було звинувачено у вбивстві юнака з метою використання його крові для приготування маці на пасху. На захист звинуваченого Бейліса виступила вся світова

громадськість. На процес приїхав В.Короленко, який брав участь у викритті чорносотенної кампанії. Присяжні, більшість яких становили українські селяни, виправдали Бейліса.

Нова антисемітська кампанія була розгорнута на початку Першої світової війни. Департамент поліції розіслав циркуляри, у яких стверджував, що євреї приховують дрібну монету для підриву довіри до російських грошей. Спираючись на ці та подібні їх звинувачення, військові почали виселяти євреїв з містечок, розташованих поблизу лінії фронту, збільшуючи тим багатотисячну армію біженців.

Царський уряд, що постійно розігрував у своїх політичних цілях антисемітську карту, викликав обурення єврейського населення, і тому більшість нащадків Авраама радо зустріла повалення самодержавства.